

ЛЮДИ ПОХИЛОГО ВІКУ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ УСПІЛЬСТВІ: СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ПІДХІД

У статті розкривається сутність та зміст соціально-педагогічного схарактеризовано підходу до вирішення соціальних проблем людей похилого віку в умовах соціокультурного середовища інформаційного суспільства. Визначено й схарактеризовано суперечності інформаційного суспільства з огляду на зазначену проблему.

Ключові слова: соціально-педагогічний підхід, люди похилого віку, інформаційне суспільство.

В статье раскрывается сущность и содержание социально-педагогического подхода к решению социальных проблем людей пожилого возраста в условиях социокультурной среды информационного общества. Определены и охарактеризованы противоречия информационного общества в свете обозначенной проблемы.

Ключевые слова: социально-педагогический подход, люди пожилого возраста, информационное общество.

The essence and matter are revealed of the social-pedagogical approach to the decision of social problems of elderly people under conditions of social-cultural environment and information society. Certain and described contradictions of informative society in the light of the marked problem.

Keywords: social-pedagogical approach, elderly people, information society.

Постановка проблеми. У процесі становлення інформаційного суспільства докорінно змінюються соціокультурні умови соціалізації всіх вікових груп населення, особливо неоднозначно це відбивається на соціальному розвитку людей похилого віку, оскільки відбувається зміна домінуючої вікової субкультури. Якщо в *традиційному* суспільстві - в «культурі минулого» - провідною була субкультура людей похилого віку і перспективи розвитку соціуму визначала «мудра старість», тобто люди третього віку, в *індустріальному* суспільстві - в «культурі сучасності» - цього статусу набула субкультура людей другого віку, тобто дорослих, то в *інформаційному* суспільстві сьогодення - в «культурі майбутнього» -

суспільна динаміка починає визначатися молодіжною субкультурою, оскільки саме молодь (люди першого віку) природно здатні швидше засвоювати нове знання, опрацьовувати його та створювати на цій базі нову інформацію, нові інформаційні технології, за рахунок яких вдосконалюється світ. Адаптаційні можливості до нового літніх людей значною мірою знижені, тому вони наприкінці життя становляться ніби «чужими» в суспільстві. Їхню маргіналізацію значним чином підсилює і певне соціальне ставлення до них, викликане неочевидністю для молоді соціальної «користі» людей похилого віку - «комплекс Раскольников». Проте відсутність міжвікової, міжпоколінної гармонії - це шлях в небуття будь-якого соціального суб'єкта: людини, родини, країни, регіону світу, особливо в умовах глобалізації людства, коли майбутнє кожного і саме його суб'єктність залежить від соціальної узгодженості та рівноваги на внутрішньому рівні індивіда. Отже, в інформаційному суспільстві виникає потреба застосування різноманітних підходів для вирішення соціальних проблем геронтологічної групи населення, зокрема соціально-педагогічного - для цілеспрямованого сприяння соціальному розвитку людини навіть в похилому віці, гармонізації її внутрішнього соціального відчуття та стосунків з соціальним оточенням.

Аналіз досліджень і публікацій. Незважаючи на нагальність вирішення проблем людей похилого віку в інформаційному суспільстві дослідженні вони науковцями недостатньо. Здебільшого вивчаються: соціологічні, психологічні та медичні аспекти (Е.Авербух, В.Альперович, Р.Архіпова, І.Беленькая, С.Генрі, Е.Камінг, М.Мід, Б.Ньюгартен, Д.Розен, М.Савчин, Н.Смелзер, Х.Томе, Л.Торнстон, Н.Ускова, Е.Якімова, Р.Яцемирська та інші), соціальна робота з людьми похилого віку (Н.Дементьева, Т.Демідова, В.Колков, Е.Устинова, Є.Холостова та інші). Серед соціальних педагогів розробка цього напрямку лише розпочинається, захищені перші кандидатські дисертації щодо адаптації людей похилого віку до сучасної соціальної ситуації (О.Краснова) та підготовки соціального педагога до роботи з ними (Ю.Мацкевич), з'являються відповідні параграфи у навчальних посібниках

(С.Пальчевський [6]). Проте і в цих роботах домінує підхід з позиції соціальної роботи, тобто соціальної допомоги літнім людям, перш за все, медичної, психологічної, побутової. Останнім часом підхід до вивчення проблеми з соціально-педагогічної точки зору спостерігається в роботах А.Мокряка [4] та О.Новікової [5], які вирішують питання посттрудоваї соціалізації людини в умовах територіальної громади та в спеціальних закладах для людей похилого віку, зважаючи на особливості соціокультурних змін.

Метою статті є обґрунтування сутності та змісту соціально-педагогічного підходу до розв'язання соціокультурних проблем літніх людей в умовах інформаційного суспільства.

Становлення інформаційного суспільства, що розпочалося з середини ХХ століття, докорінно змінює соціокультурне середовище людини та її соціальні зв'язки. Основними протиріччями цього суспільства, з огляду на зазначену проблему, є: 1) зростання питомої ваги людей похилого віку в загальній кількості людства, зокрема населення України, та зниження їх соціального статусу, соціальної цінності в «культурі майбутнього», що народжується; 2) потреба в стимулюванні соціальної активності геронтологічної групи населення заради свого соціального благополуччя і гармонії в соціумі та відсутність у більшості представників нашої країни цього віку життєвих стереотипів на соціальний розвиток у похилому віці, що часто-густо призводить до самознищення з виходом на пенсію; 3) необхідність адаптації літніх людей до «чужої» для них інформаційної культури за умов об'єктивного зниження адаптаційного потенціалу та відсутність в соціумі соціальних інституцій для цього тощо. Розглянемо їх детальніше для з'ясування соціальних проблем людей похилого віку в інформаційному суспільстві.

Стосовно першого протиріччя, то дійсно орієнтація інформаційної культури людства на молоде покоління, яке продукує нове знання, активно нарощуючи об'єми інформації, формує образ старості похмурим, важким, що

призводить до падіння соціальної цінності, престижу літніх людей у суспільстві. За Р.Андріановою, Р. Батлером визначено навіть спеціальний термін - «ейджизм», який трактується як вікова дискримінація геронтологічної групи [1]. Дискримінація за віком відбувається в усіх сферах життєдіяльності: медичній, коли лікар у відповідь на скаргу про нездужання говорить: «Що ж ви хотіли, вік у вас немолодий»; професійній, коли незважаючи на досвід та працездатність перевага надається молоді; родинній - матеріальна залежність від дітей примушує немолодих батьків ставати безкоштовними кухарками, няньками, покоївками тощо. Негативні настанови щодо людей похилого віку впливають на їхні мотиви поведінки, самопочуття, навіть здоров'я, оскільки вони відчують себе непотрібними, зайвими в суспільстві.

Друге протиріччя пов'язане з підтримкою та ствердженням соціальної суб'єктності геронтологічної групи, особливо зважаючи на те, що нині, за даними вчених, відбувається перехід: демографічно молоде суспільство, де суспільний авторитет і влада належить старшому поколінню, змінюється на демографічно старе суспільство з домінуючим положенням молоді. Йдеться не лише про здатність людей похилого віку до засвоєння нових інформаційних технологій, але й про необхідність відповідати узагальненому образу «нової людини» інформаційного суспільства.

Культуролог Б.Єрасов серед показників модернізованої особистості інформаційної доби виокремлює такі: відкритість новому, зростання незалежності від традиційних соціальних факторів (сім'я, релігія тощо), віра в науковий прогрес та активність у подоланні життєвих труднощів, спрямованість на досягнення вищого соціального (освітнього, професійного) статусу, планування життя та поточних справ, підвищення інтересу до соціокультурного життя та активізація участі в ньому, інформаційна обізнаність (перенесення уваги з місцевих новин до загальнонаціональних та міжнародних) [2, с.248]. На переконання Е.Фромма, «нова людина»: 1) віддає перевагу «буттю», а не «володінню» і тому відчуває почуття безпеки,

ідентичності, впевненості в собі, любові та поваги до життя в усіх його проявах, свого єднання з життям, з природою (відмова від її підкорення та експлуатації), свободи (як можливості бути собою, як постійний стан вибору), радості слугування людям, щастя «всезростаючої» любові до життя (незалежно від індивідуальної долі), існування на своєму місці; 2) усвідомлює, що ніхто, крім неї, не має можливості надати сенсу її життю, розцінює всебічний розвиток людини та її близьких як найвищу життєву мету; 3) прагне до дедалі глибшого та всебічного самопізнання, розвитку здатності до любові поряд із здатністю критичного, реалістичного мислення, розвитку уяви, як ґрунту для передбачення реальних можливостей подолання нестерпних умов життя; а, отже, і намагається звільнитися від ілюзорного життя, ідолопоклонства, нарцисизму, ненависті, жадібності, одурення [10, с.346-347]. Р.Уілсон вважає, що інформаційному суспільству потрібні зовсім інші люди, ніж індустріальному: «які не є роботами, які здатні творити, які не здатні на тупу покірливість, які здатні виявляти ініціативу, які не є вузьколобими фанатиками, які є дослідниками в усіх розуміннях цього слова» [7, с.146]. З переліченого видно, що головною цінністю інформаційного суспільства в узагальненому вигляді має бути просоціальна, гуманна, соціально активна, толерантна, соціально відповідальна, творча, духовно багата, спрямована в майбутнє особистість, що знайшла або шукає смисл свого життя. Саме вільний пошук сенсу життя людини у похилому віці здатний активізувати соціальну суб'єктність геронтологічної групи.

Стосовно третього протиріччя, а саме: адаптації до соціокультурних змін інформаційного суспільства, об'єм інформації якого подвоюється кожні десять років, то дійсно потреби в адаптації геронтологічної групи на попередніх етапах розвитку людства не було, отже, і відсутність таких соціальних механізмів зумовлена об'єктивними причинами. Більш того, на біологічному рівні, за даними вчених В.Говорова, О.Грегора, В.Фролькіса та інших, одним з провідних показників старіння є поступове зниження адаптації, тобто здатності пристосовуватися до складних, непередбачуваних

ситуацій. Водночас російський геронтолог В.Фролькіс зауважує, що поряд з цим першим процесом, що виявляється у скороченні резервів організму, порушенні його функцій, обмеженні механізмів саморегуляції, існує другий процес - мобілізації важливих механізмів пристосування. Тому керування старінням залежить від можливості пригнічувати перший процес та стимулювати другий [9].

Отже, соціальні проблеми людей похилого віку слід поділити на дві великі групи: внутрішньо групові літніх людей, які вирішуються на індивідуальному рівні через сприятливі соціокультурні умови, та загальносуспільні, розв'язання яких залежить від соціальної активності геронтологічної групи населення країни. Проте новизна цих проблем для людства унеможливує їх самостійне вирішення ані особистістю, ані групою, що зумовлює необхідність зовнішньої професійної, а саме соціально-педагогічної, підтримки цієї вікової групи як на внутрішньо груповому, так і на зовнішньому рівнях.

Перш ніж розкрити сутність соціально-педагогічного підходу, вважаємо за доречне з'ясувати наше розуміння «соціально-педагогічного», оскільки соціальна педагогіка нова галузь педагогіки і у фахових публікаціях зустрічається різне трактування цього словосполучення. По-перше, як механічного поєднання суто соціальних та суто педагогічних явищ, де доцільніше було би замість дефіса ставити сполучник «та» (часто використовується соціальними працівниками), по-друге, як прояв специфічності предмета соціальної педагогіки, котра досліджує соціальне виховання як цілеспрямований, педагогічно гармонізований процес соціалізації - соціального розвитку - всіх соціальних суб'єктів протягом життя, а, отже, за цих обставин заміна дефіса на сполучник «та» не можлива за будь-яких умов. Саме останньої позиції дотримується автор цієї публікації.

Теоретичні основи соціально-педагогічного підходу до вивчення соціальних процесів, зокрема соціального виховання, були обґрунтовані та

апробовані автором у докторській дисертації «Розвиток соціальної педагогіки у соціокультурному контексті» (2005). Соціально-педагогічний підхід до вирішення проблем людей похилого віку за змістом виявляється у створенні в соціальному середовищі умов, які би підтримували, стверджували та розвивали соціальну суб'єктність геронтологічної групи населення, налагоджували інтеграційні процеси старшого покоління з суспільством та зміцнювали, гармонізували міжпоколінні зв'язки, сприяли підвищенню соціального іміджу літньої людини через використання соціального досвіду мудрих для вирішення людських проблем їхніх нащадків та вдосконалення суспільства, що швидко трансформується. Вже через перелічене проглядає методологічна сутність соціально- педагогічного підходу: по-перше, взаємообумовлена двобічна спрямованість на соціальний суб'єкт та на його соціальне середовище; подруге, розвиток соціальності (соціальних цінностей, соціальних якостей та просоціальної поведінки) соціального суб'єкта досягається через його активну участь у розбудові сприятливих умов в соціумі для свого соціального розвитку; по-третє, новий рівень своєї соціальності суб'єкт досягає усвідомлено на непримусових засадах. Провідним принципом соціально-педагогічного підходу є цілеспрямована гармонізація соціального розвитку особистості (будь-якого соціального суб'єкта, зокрема певної вікової групи) та її соціального середовища для їх взаємної користі.

В епоху ціннісних конфліктів інформаційного суспільства [12], зокрема людей похилого віку з соціальним оточенням, провідним завданням соціальної педагогіки стає гармонізація через соціальне виховання соціальних цінностей суб'єктів на різних соціальних рівнях (індивідуально-груповому, суспільному). Таким чином, з позиції соціально-педагогічного підходу, *на суспільному рівні* потрібно гармонізувати цінності людей похилого віку та нової генерації. Соціально - педагогічні технології мають бути спрямовані на усвідомлення суспільством соціальної цінності геронтологічної групи населення, яка полягає у збереженні наступності

розвитку як унікальної культури певної країни, так і всього людства. Погоджуємося з Р.Уілсоном, що культура має і обмежувальну функцію [7, с.126], зокрема це стосується людей похилого віку. Проте в суспільстві, яке розвивається не на стихійних засадах, культура має захищати не лише провідні покоління (навіть від них самих), але і майбутні, а, отже, й керувати соціокультурними ситуаціями, що складаються в домінуючій молодіжній субкультурі, ґрунтуючись на узагальненому соціальному досвіді літніх людей, щоб забезпечити спадковість культурного розвитку. Змінюючи вислів Й.Гердера, маємо підкреслити, що молодіжна субкультура, яка би прогресивна вона не була, не здатна все видобувати з самої себе і розвивати все це без зв'язку з зовнішніми для неї субкультурами дорослих та людей похилого віку, оскільки можлива лише культура всього роду людського, а не певної вікової групи [3, с.243].

Соціально-педагогічні технології на загальносуспільному рівні мають сприяти формуванню у першого (діти) і другого (дорослі) покоління поваги до цінностей людей похилого, тобто третього віку, оскільки не можна відкинути духовні надбання старшого покоління без загрози деформації цінностей середньої і молодшої генерації, навіть коли в минулому були помилки (досвід пострадянських країн), бо негативний результат є попередженням прийдешнім. Слід гармонізувати вплив духовності похилих людей через усвідомлене сприйняття кращого в їхніх цінностях, яке забезпечило просування вперед, на вищий рівень духовності людей другого і першого віку і всього суспільства в цілому. До негативного ж слід ставитися як до досвіду, якого слід уникати цілеспрямовано. Позитивне ставлення до цінностей літніх людей зумовить повагу і до них самих як носіїв цих цінностей. Це дасть змогу в інформаційному суспільстві, спрямованому в майбутнє і на все нове, уникнути дискримінації цілого покоління і через цінності-цілі соціального виховання ствердити на практиці примат натхненної людини незалежно від віку. Цінності людей похилого віку - це пам'ять духовності соціуму. Їх мудрість та досвід людяності безумовно

дадуть змогу знайти правильні відповіді на соціокультурні «виклики» інформаційного суспільства, оскільки, як зазначають учені Мічиганського університету, «осмислення соціальної взаємодії покращується з віком, не зважаючи на зниження рівня інтелекту»[8].

У провідних європейських та американських країнах вже давно дійшли висновку про самоцінність, унікальність людського життя і найвищу цінність інтересів окремої людини протягом всього життя, зокрема в похилому віці. Найбільш розвинуті в культурному відношенні соціуми не лише створюють внутрішні сприятливі умови для відтворення та подальшого розвитку творчих сил власних літніх людей (університети для людей третього віку, сприяння їхнім подорожам світом тощо), але й різноманітними способами забезпечують благополучну старість переселенцям старшого віку з інших країн, приклад пенсіонерів з колишнього Радянського Союзу в США, Канаді, Ізраїлі тощо.

В Україні, за даними А.Макряка, «проблемам людей похилого віку не надається достатньої уваги» [4]. Зазначається, що практично ігнорується важлива соціальна функція геронтологічної групи як стабілізатора суспільних відносин. Створена мережа територіальних центрів спрямована на надання соціальних послуг (медичних, побутових тощо) лише малозабезпеченим інвалідам, самотнім непрацездатним громадянам. Автор підкреслює, що посттрудова соціалізація соціально активних людей похилого віку не регулюється державою, тому має стихійний характер [4]. Дійсно в нашій країні не має ні одного соціального закладу, створеного спеціально для людей похилого віку (хоча ще Я.Коменський запропонував школи для старих), жоден соціальний інститут, крім церкви, не залучає їх до себе. Є сподівання на те, що Одеський геріатричний центр, відкритий у жовтні 2005 року, стане в Україні інноваційним соціальним осередком для людей похилого віку, зокрема з соціалізаційною функцією. Здійсненню цього сприяла би наявність в ньому посади соціального педагога-геронтолога, проте поки ще такого фахівця в країні не готують, а, отже, і відсутні

соціально-педагогічні технології вирішення соціальних проблем цієї вікової групи на рівні родини, закладу, мікрорайону, територіальної громади, регіону країни, загальнодержавному.

На індивідуальному рівні - це гармонізація особистісних, групових та суспільних цінностей в індивідуальній свідомості. Об'єктивно на загально-індивідуальному рівні найвищими проявами людської природи, за соціальними антропологами [11], є свобода, творчість, смисл життя. Проте ці цінності завжди мають соціальний генезис. Саме через сприяння розвитку особистого бажання пошуку, привласнення індивідом цінностей, формування на цьому ґрунті власної ціннісної системи та заохочення до її здійснення в соціальному житті соціальне виховання гармонізує індивідуальну свободу та індивідуальну соціальність, тобто підвищує його самоцінність та цінність для навколишнього соціуму. Звідси соціально-педагогічні технології інформаційної доби мають регулювати процес самопізнання та усвідомлення своєї соціальної цінності кожною людиною похилого віку, а також створювати умови для зміцнення та реалізації цієї цінності в суспільстві. Соціальна цінність людини характеризується такими ознаками: 1) відчуттям внутрішньої свободи як передумови розвитку творчих здібностей; 2) досвідом перетворення себе і навколишнього світу; 3) усвідомленим бажанням пошуку і реалізації тих цінностей, заради яких життя з його свободою і творчістю має сенс, незважаючи на скінченність індивідуального фізичного існування [11,168]. Саме знайдений та реалізований сенс життя робить кожну особу унікальним індивідом. Отже, завдання соціальної педагогіки стосовно індивіда полягає у створенні таких технологій соціального виховання, які забезпечать «повне звільнення нашого людського потенціалу, запалення світла Прометея повсюди», навіть всупереч соціальним обставинам заради того, щоб зміцнити «багатство» (конкретизовані ідеї, які поліпшують людське життя і життя взагалі) людської культури і подолати її «бідство» (архаїчна система виживання ссавців через руйнування, погіршення або знищення життя, потреба в якій

швидко зникає) [7,117-121]. Соціально- педагогічні технології мають моделювати такі педагогічні умови в культурі інформаційного суспільства, які б спонукали людину похилого віку до «ескалації значущості власної особистості»[11,113] в соціумі (родині, етносі, країні, людстві), при цьому формуючи в індивідуальній свідомості позитивне ставлення до соціуму (як умови розгортання сутнісних сил людини), культури людства, бажання постійно долати їх недоліки. Акцентування соціальної уваги на людині протягом життя, на індивідуалізації її соціальних потреб, гуманізація культури в цілому, з одного боку, зміцнює та розширює свободу людини похилого віку, геронтологічної групи в цілому, а з іншого - її соціальну відповідальність. Соціальне виховання за таких умов стає запобіжним засобом оволодіння цією «свободою не від» соціуму, а «для» соціальної творчості, соціальної самореалізації старшого покоління. Соціально- педагогічні технології мають сприяти подоланню соціокультурного егоїзму представників різних вікових груп, зокрема і літніх людей. Щоб уможливити виживання країни на тлі глобалізованого людства, соціальне виховання на національному рівні має спрямовувати кожного індивіда до міжпоколінної співтворчості.

Висновок: старіння є природним для людини процесом, але бути непотрібною, покинутою всіма, зайвою - це суперечить людській природі і в інформаційному суспільстві також. Домінування молоді в новій соціокультурній ситуації людства (об'єктивні умови) та зниження моральних норм суспільства (суб'єктивні умови України, що трансформується з тоталітарної в демократичну) посилюють негативне положення слабких та беззахисних людей геронтологічної групи. Соціально-педагогічний підхід до вирішення їх проблем полягає у безпосередньому і опосередкованому (через соціальне середовище) сприянні: активізації соціальної суб'єктності людей похилого віку через їх адаптацію до культурних новоутворень інформаційної доби; вдосконаленню їхньої соціальності (на особистісному і груповому рівні); гармонізації міжпоколінних стосунків, долаючи віковий егоїзм та

стереотипи, оскільки в сучасних умовах глобальної соціальної трансформації майбутнє є лише у держав, громадяни яких найшвидше забезпечать стабільність національного розвитку, зокрема на підґрунті міжпоколінної гармонії. У свою чергу, це зумовлює виникнення внутрішніх соціально-педагогічних проблем: наукового обґрунтування розширення сучасної соціально-виховної системи України, яка має включати такий структурний підрозділ, як соціальне виховання (цілеспрямоване сприяння соціальному розвитку) людей похилого віку та створення відповідних соціальних закладів, фахової підготовки соціальних педагогів-геронтологів та розробки різномірних соціально-педагогічних технологій вирішення проблем соціального розвитку представників цієї вікової групи, зокрема і через навчання у молоді, що і може стати темами подальших наукових розробок і публікацій.

Література

1. Андрианова Р. Социально-педагогическая природа взаимоотношений поколений // Социальная педагогика. - 2003. - № 3. - С.29-31.
2. Ерасов Б.С. Социальная культурология. - М.: Аспект Пресс, 1997. - 591с.
3. Гердер И.Г. Идеи о философии истории человечества. - М.- Л., 1959. - С.227- 274.
4. Мокряк А.Г. *Вплив психовікових особливостей на пост трудову соціалізацію людей похилого віку* // Вісник ХДАК: зб.наук.пр. Вип.27. - Х.:ХДАК, 2009. -
 - a. С.263-270; *Людина похилого віку як потенційна жертва несприятливих умов соціалізації в інформаційному суспільстві* // Культура та інформаційне суспільство ХХІ століття. У 2ч. Ч.1.: матеріали всеукр. наук.-теорет. конф. молодих учених, Харків, 22-23 квітня 2010 р. / Харк. держ. акад. культури; [ред.кол. В.М.Шейко та ін.]. - Х.: ХДАК, 2010. - С.126; *Особливості соціалізації людей похилого віку в умовах інформаційного суспільства: соціально-педагогічний аспект* // Педагогіка, психологія та медико-біологічні

5. проблеми фізичного виховання та спорту. - 2009. - №3. - С.109-112;
Соціалізація людей похилого віку в інформаційному суспільстві: комунікативний аспект // Соціальні комунікації в стратегіях формування суспільства знань. У 2ч. Ч.1.: матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 26-27 лют. 2009 р. / [ред.кол. В.М.Шейко та ін.]. - Х.: ХДАК, 2009. - С.136-138;
Соціальна робота з людьми похилого віку: соціально-педагогічний аспект // Вісник ХДАК: зб.наук.пр. Вип.29. - Х.:ХДАК, 2010. - С.274-280.
6. Новікова О.Ю. *Використання* факторного аналізу в процесі доведення актуальності теми соціально-педагогічного дослідження // Соціальні комунікації в стратегіях формування суспільства знань. У 2ч. Ч.1.: матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 26-27 лют. 2009 р. / [ред.кол. В.М.Шейко та ін.]. - Х.: ХДАК, 2009. - С.131-133; Соціально-педагогічна технологія підтримки людей похилого віку в умовах інформаційного суспільства// *Культура та інформаційне суспільство XXI століття*. У 2ч. Ч.1.: матеріали всеукр.. наук.- теорет. конф. Молодих учених, Харків, 22-23 квітня 2010 р. / Харк. держ. акад. культури; [ред.кол. В.М.Шейко та ін.]. - Х.: ХДАК, 2010. - С.150.
7. Пальчевський С.С. Соціально-педагогічна робота з пенсіонерами та з бездоглядними дорослими // Пальчевський С.С. *Соціальна педагогіка: навч. посібник*. - К.: Кондор, 2005. - С.516-534.
8. Уилсон Р.А. *Психология эволюции. Как перепрограммировать себя на достижение свободы и бессмертия*. - К.: Янус, 1999. - 304 с.
9. Учёные доказали, что возраст действительно добавляет мудрости // <http://news.mail.ru/society/3615233/?state=90>.
10. Фролькис В.В. *Старение*. - К.: Наукова думка, 1981. - 320 с.
11. Фромм Э. *Иметь или быть?* - К.: Ника-Центр, 1998. - 394 с.
12. Шаронов В.В. *Основы социальной антропологии*. - СПб, 1997. - 192 с.
13. Шейко В.М. *Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX - початок XXI ст.)*: моногр. В 2 т. Т.1. - Х.: Основа, 2001. - 520 с.
- 14.. *Навчально-правовий і соціально-медичний менеджмент вищої освіти*

- дітей інвалідів: навч. посібник для вищ. навч. закладів / Г. Є. Гребенюк, В.В. Росіхін,
- 15.О.М. Василенко, П.Г. Гребенюк, за аг.гед.проф.Г.Є. Гребенюка. - Ялта: Рекламна агенція «ГІД» КГУ, 2009. - 136 с.
- 16.Дементьев И. Работа школы с детьми группы риска [Текст]// Воспитание школьника. - 2000. - № 7 - С. 24
- 17.Ингенкамп К. Педагогическая диагностика / К. Ингенкамп.- М., 1991. - 262 с.
- 18.Професія - соціальний працівник [Текст]/ Упоряд.: О. Главник. За заг. ред. К. Шендеровського, І. Ткач. - К.: Главник, 2006. - 112 с.
- 19.Соціальна педагогіка : конспект лекцій. Ч. І. Основи соціальної педагогіки. / укл. А. О. Малько. - Харків : ХДІК, 1998. - 59 с.